

11.01.45 selgus, et N. sai väljaõppe Tümleri kursustel (I, l.108 p).

**91) Andres Põllusaar** – u 30, elas Tallinnas, töötas põllumajandusvalitsuses; temalt sain infot põllundustoodangust, viljakusest, talumeestele sakslaste poolt peale pandud maksudest. (Hellat – 23.12.44, I 1.51).

**92) Linnuste kohta** Hellat midagi siiski teadis (vt märkus 74), ent samasugust salgamist võib täheldada ka L. kaaslaste Urke ja Tõnuse juures (vt märkused 21 ja 73). Vabatahtlikult suurt kirja ei pannud, ülekuulamistel aga rääkis ikka. Sama lugu oli A. Jägeri (vt märkus 86) puhul. Kusjuures kõigil nimetatutel õnnestus siit pageda – kas mingi seaduspära või tagasihoidlikkus või teadmine, et kirjatöö pagulastest on veel tulemas?

**93) Ovid Avarmaa** – Hellati klassivend Tartus Treffneri Gümnaasiumis, s 24.09.20, koolis asus õppima 1927, algul oli nimeks Akkermann, kuulus sekretärina draamaringi juhatusse, lõpetas 1938 (Treffnoonia, lk 217, 293). Edasi Hellati tunnistuste põhjal: 1940.-41. a talvel elas in ma ka A. pool Tartus, sõitis 1944. a aug Rootsi (I, l.22), vastuseks küsimusele praegusel hetkel Eestis asuvate välismaiste luurajate kohta nimetas Tiit Mikiveri abiliseks Saksa okupatsiooni ajal ka A-d (I, l.35), Rootsi pages paadiga, praegust asukohta ei tea (I, l.42), Saksa luure teenistusse astusid nad koos A. ja Talgrega, saadeti 1941. a dets Riiga, kus andsid allkirjad ning said agendinimed (I, l.67p; A. edasine teenistuskäik on mõneti ühtlasev Hellati omaga, vt põgus tutvustus sellest eelmises Tunas), oli EVR liikmete seas, töötas SD kaastööliseks Haapsalus, seal ka elas (I, l.80p), 1944. a mais kavatses tagaotsitavana Soome põgeneda (I, l.142p). Fotojäädvustusel Tartu omakaitse juhtivatest ohvitseridest on A. auastmeks kapten (vt Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. X Võitlus jätkub. Stockholm, EMP, 1962, lk 97).

**94) Juhan Kuslap** – omaaegne tuntud kroonikafilmide tegija, mida mainis ka Hellat; aitas Reigol (vt märkus 15) posti ja inimesi Eestist Rootsi toimetada, 1944. a sept jäi ise samuti sinna (I, l.14). Pidanud EVR kullerina sidet ka Rootsi luurega (I, l.149p). K. perekond oli varem Raplasse asunud, ise lahkus Tallinnast 21.09.44 koos H. Maandi ja R. Öveliga viimase veoautol. Puise rannas Haapsalu lähedal tundnud K. oma varasemate käikude tõttu kõige paremini ümbrust ning püüdis nüüd viimastele lahkujatele paati leida. Viimaks aidanud veel Maandil tolle varustust laidudelt kokku korjata (Maandi, lk 1387, 1395, 1400).

**Koostanud Tõnis Ritson**

## RUSSOWI KROONIKAST

**Paul Johansen. Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Herausgegeben im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors. Band 14.) Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag. 1996. 313 S.**

**M**õni aeg tagasi ilmus teos, mida oli oodatud üle kolmekümne aasta. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis ettekandekoosolekul Stockholmis 4. mail 1964 loeti eesti keeles ette Paul Johanseni ettekanne "Kronist Balthasar Russowi päritolu ja miljöö". Autor ise ei olnud kohal viitasa tervise pärast. See ettekanne või artikkel avaldati samal aastal ajakirjas Tulimuld (nr 15, lk 252-260). Selles esitatud väide krooniku eesti päritolust äratas arusaadavalt eesti humanitaarringkondades huvi ning kutsus isegi diskussiooni esile. Seepärast oodati huviga uusi täiendavaid tõendeid, mis kuulu järgi Paul Johanseni säilinud käsikirjas pidid olema.

Nüüd, kus raamat on ilmunud, tuleb väga kõrgelt hinnata Heinz von zur Mühleni teeneid lõpetamata käsikirja täiendamisel ja väljaandmisel. H. v. z. Mühlen võttis vaevaks töötada teosesse sisse hiljem ilmunud ajalookirjandus, kaasa arvatud eestikeelne. Raamat on jagatud kolme ossa: I. Kroonika ja selle allikad, II. Balthasar Russowi elulugu, III. Kroonika ja selle mõju. Sinna juurde allikate ja kirjanduse nimekirja, koha- ja isikunimed registreid, Russowi kroonikast võetud tsitaatide register, Balthasar Russowi sugupuu. Selgesti on näha, kui suur on väljaandja osa, tema lisandid on tähtsustega märgistatud. Käsikiri ei olnud lõpule viidud, aga esialgne visand, osaliselt olemasolev lõplik variant ning materjalikogu võimaldas väljaandjal raamatu viimistlemisel ja täiendamisel autori käsitusest siiski kinni pidada. Nii on teose autoriks jäänud Paul Johansen ükski.

Hiigeltöö oli Russowi allikate ülesotsimine, kontrollimine ja võrdlemine. Selle uurimistöö tähtsust tuleb kõrgelt hinnata. Näiteks Henriku "Liivimaa kroonika" kasutamise küsimus (lk 38-40). C. E. Napiersky oli veendunud, et Russow ei tundnud kroonikat, ning selle seisukoha pooldajaid on leidunud kõige viimase ajani (E. Öpik). Paul Johansen viitab H. Hildebrandi ja L. v. Arbusowi töödele ning osutab ka ise mitmele kroonikast laenatud kohale. Ometi tuleb imeks panna, et Russow

on kasutanud "Liivimaa kroonikat" nii lünklikult ning jätnud välja ülimalt huvitavaid teateid (näiteks 1219. aasta Tallinnas). Paul Johansen näitab samuti, et Russow on kasutanud vahetult Liivimaa nooremat riimkroonikat, ilma vahelülita ( nagu K. Höhlbaum ja tema järel S. Vahre oletasid), aga jälle valikuliselt. Üpris õpetlik on P. Johanseni tähelepanek, et nn Viljandi kotilugu, st toomapäeva legend ei pärine nooremast riimkroonikast, vaid esineb juba Thomas Horneril (1551), kes nooremat riimkroonikat ei tundnud (lk 32-36). Russow on selle rändmuistendi, mis on ka Tallinna traditsiooniga seoses, osavasti ära kasutanud. P. Johanseni analüüsis on häid tekstivõrdluse näiteid (kohanimed noorema kõrgmeistrite kroonika eri ära kirjutades, lk 18-19). P. Johansen näitab veenvalt Russowi "hüplevat tööviisi" (lk 63) ja teeb sellega mõtetuks mitmesuguste vahelülide otsimise Russowi võimalikus allikakasutuses. P. Johansen näitab Russowi tööviisi hoopis teisest küljest, kuidas Russow aluseks olnud allika ühestainsast napist lausest võlus välja dramaatilisi toone ning kaunistas oma kirjakohti (lk 52). Pearõhk asus tal esituse voolavusel ning kõlbelisel ja poliitilisel õpetamisel (lk 48), mitte ajalootõikade õigel järjekorral ega piinlikult täpsel esitamisel. Mis ei tundunud talle esmatähtis, jäi välja.

P. Johansen rõhutab, et Russowi töö on õigupoolest kaasaja käsitus, mitte ajalookroonika, kuna ajalooline osa moodustab ainult ühe viiendiku. Russow ei kavatsenud ju koostada õpetatud teost, vaid kirjutada tavalisele lugejale üks "lihtsamemeelne" kroonika. Need järeldused tulenevad kroonika kolme väljaande tekstikriitilisest võrdlusest (lk 7-13). Kuna Russow on ära kasutanud suurema osa Liivimaa ajaloost nii publitseeritud kui ka käsikirjalistest allikatest, on nende süvaanalüüs ja iseloomustamine P. Johanseni erudeeritud sulest eriti suure tähtsusega.

Teose keskne osa on teine, biograafiline osa ning peamine probleem seal on Balthasar Russowi rahvuslik päritolu. P. Johansen toob oma tõestuskäigu alguses (lk 116-117) välja kaks üldtuntud tõsiasja (et Russow ise pole ennast kunagi nimetanud sakslaseks ning et tema vastased on teda nimetanud mõistmatuks talupojahärjaks, kes on sündinud mittedaksa ja eesti talupoegade) ning hakkab siis esitama omaenda uusi tõendeid. Balthasar Russowi (Rüssow, Rysow) isa nimi on ammu teada, see oli Simen Rysow. Stettini pedagoogiumi rektori Matthäus Wolfffi kirjas 7. veebruarist 1562 seisab: "...eynen Schöler, von Reuell borthich, mit namen Balthasar Rysow Simen Rysowen Sone..." (...üht õpilast, Tallinnast pärit, nimega Balthasar Rysow, Simen Rysowi poeg...) ning "Sein Vater

Simen Rysow..." (Tema isa Simen Rysow...) (Otto Freymuth, Zur Biographie Balthasar Rysows. In: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. 1921. Dorpat, 1922, lk 115 jj). Paul Johanseni tähelepanu langes ühele Tallinna voorimehele Symon Rytzele (esineb 1552), kelle ta samastas siis mehega "Ritze up dem marstall" (1538), ühe tunnistaja (aastast 1550) Ryssa Symeniga, õndsas (aastal 1562) Simon Ritziga Kalamajas ning lõpuks Balthasari isa Simen Rysowiga (M. Wolfffi kirjas).

Järgnevalt on P. Johansen otsinud välja mitu nn kaudset tõendit: et pastor B. Russow taotleb 1580. aastal turvet ühele poisile Kurla külas, samuti nagu Symon Rytze 1552. aastal (lk 118), et kroonikas on korduvalt nimetatud voorimehi (lk 123), et kroonikakirjutaja geograafiaalased teadmised olevat seotud tema osavõetuga voorimeheametist (lk 144 jj), et ta tõstvat Kalamaja spetsiaalselt esile (lk 142 jj), et tema harvaesinev eesnimi langeb kokku bürgermeister Vegesacki ühe poja nimega (lk 131) jm. Olgu lubatud kohe selge sõnaga öelda, et need kogutud kaudsed tõendid ei anna tegelikuks tõestamiseks midagi juurde. Kroonikakirjutaja ja tema isaga on seotud ainuüksi rektor Wolfffi kiri 07.02.1562, teistele tõestuseks esitatud allikatele saab isa päritolu lähendada üksnes nimekuju- de ligikaudse sarnasuse poolest. Kõik sellised väited ning samuti kroonikakirjutaja elulugu (mis seisneb osalt kroonika ümberjutustamises, lk 146-172, osalt koguni romaniseerimises, lk 149 jj) ei anna põhiküsimuse kohta mingit informatsiooni nagu samuti ka tabel "Balthasar Russowi sugulus ja põlvnemine" (lk 120-121) on suurelt osalt päris hüpooteetiline. Võrreldes Stockholmis 1964. aastal peetud ettekandega ei too raamat kahjuks vähimatki uut tõendit Balthasar Rysowi eesti päritolu kohta. Elert Kruse, Tönnis Maydelli ja Heinrich von Tiesenhauseni ütlused on tänapäevani jäänud kõige kindlamateks tõenditeks kroonikakirjutaja talupojapäritolu kohta. Aga nii need kui ka vaidlus nende ümber on ammuilma tuntud, ainult et ükski uurija pole neid piisavalt tõestusjõuliseks pidanud.

Selles valguses paistab Küllike Kaplinski hüpotees olevat usaldusväärsem ning sobivat paremini üldisesse olukorda (vt Küllike Kaplinski, Veel Balthasar Russowi päritolust. Keel ja Kirjandus 1988, nr 2, lk 74-82). Tema seostas teatavasti Balthasar Russowi Tallinna kullassepa Simon Russenbergiga, kel oli poeg nimega Baltzer. Sellele Baltzerile jättis kaupmees Jürgen Genderich veebruaris 1558 12 taalri suuruse legaadi "wenner he vth dem lande tuchet" (kui ta /st Baltzer/ maalt välja läheb). Hiljem ei tule Baltzer Russenbergi allikates ette.

See hüpotees tundub seda tõenäolisem, et Tallinna Linnaarhiivis (prof Jüri Kivimäe teatel) saab näidata kedagi Simon Rusbow/en/, kes esineb 1542. aastal seoses kullassepp Lowrentziga. (Nimekuju de mugandumise kohta vrd Busshouwer – Buszow, lk 134.)

Russowi keelt ja stiili on alati kõrgelt hinnatud. Kahjuks ei ole aga seni tehtud mingeid eriuurimusi, mis võiksid ehk krooniku keelepruugi kohta midagi õpetlikku esile tuua. Tartu ülikooli ringkondades oli neljakümne aasta eest juttu vastavast uurimistest, aga tööst ei ole olnud hiljem midagi kuulda.

Raamatu kolmas osa "Kroonika ning tema mõju" oli autoril vähem läbi töötatud ning väljaandja tööosa seetõttu vastavalt suurem. Sissejuhatav paragrahv "Liivimaa lülitamine Öhtumaa kultuuriipiirkonda" on küll kahjuks jäänud sisult liiga napiks. Leheküljed, mis käsitlevad humanismi, ajalookirjutust ning talurahvaküsimust Liivimaal on eriti olulised, kuna krooniku seisukohavõtte talupoegade kasuks saab kergesti seletada tema humaansete vaadetega, millel ei tarvitse aga olla mingit seost tema oletatava talupoegliku päritoluga (lk 88, 108 jj, 206, 208 jm).

Kahju, et Paul Johansenil ei õnnestunud oma suurt tööd endal lõpule viia. Seda kõrgemalt tuleb hinnata Heinz von zur Mühleni kui väljaandja teeneid. P. Johanseni raamat on tõhus, jääva väärtusega töö, mis oluliselt rikastab balti ajalookirjandust.

**Enn Tarvel**

## VALGUSTUSSAJANDI TARTU ÕPETLASE KIRJAKOGU REGESTID

**Briefe an den livländischen Historiographen Friedrich Konrad Gadebusch (1719-1788). Regesten. Bearbeitet von Friedrich von Keußler (†). Herausgegeben, eingeleitet und mit Registern versehen von Christina Kupffer und Peter Wörster. Verlag Herder-Institut, Marburg, 1998. 322 lk.**

Tartu sündik ja justiitsbürgermeister Friedrich Konrad Gadebusch kuulub 18. sajandil Saksamaalt Baltikumi sisserännanud valgustajate plejaadi, kes andsid olulisi impulsse siinse kultuurielu arengule.

Kuigi Gadebusch võttis Tartu linna saadikuna osa Katariina II poolt 1767. aastal kokku kutsutud Seadustekomisjoni tööst, on teda sotsiaalpoliitilised küsimused literaadina vähem köitnud. Tema põhitegevusalaks sai Balti ajaloo uurimine. Historiograafias on Gadebusch, keda võib liigitada filoloogilis-juriidilis-antikvaarsete ajalookirjutiste autorite hulka, üleminekufiguuriks barokiajastu erudiitliku ning valgustusajastu ühiskonnakriitilise ja enam kontseptuaalse, kuid minevikku eeskätt oma kaasaja kultuuriideaalide järgi mõõtvat ajalookäsitluse vahel. Oma teosega "*Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern*" (1772) ja kolmeosalise biograafilise teosega "*Livländische Bibliothek*" (1777) pani Gadebusch ühtlasi aluse ka Balti historiograafia ajaloo uurimisele. Tartu õpetlase peateos üheksaköiteline "*Livländische Jahrbücher*" (1779-1783) kujutab veel varasemat kroonikalist ajalookirjutuse laadi järgides Liivimaa ajalugu muinasaja lõpust kuni kaasajani, tuues rohkesti materjali Tartu ajaloo kohta. Suurem osa erakordselt usina õpetlase töödest ja materjalikogudest on jäänud käsikirja, mida säilitatakse Riia ja Tartu arhiivides.

Gadebuschi käsikirjadest vaieldamatult kõige huvitavam ja kultuuriajaloo allikana väärtuslikum on tema poolt hoolega talletatud õpetlase kirjakogu "*Briefe gelehrter Männer an Friedrich Konrad Gadebusch*". Kirjakogu koosneb viiest köitest talle aastatel 1749-1783 saadetud kirjadest. Pärast Gadebuschi surma 1788 jäi kirjakogu tema väimehe pastor Johann Martin Hehni kätte, kelle pärijate kaudu kirjakogu sattus Riia Ajaloo ja Muinsuse Seltsi, maandudes lõpuks Läti Riiklikus Ajalooarhiivis. Baltisakslaste ümberasumise käigus õnnestus sakslastele 1940. aastal maha pildistada hulgaliselt neile olulisi arhiivimaterjale, sh ka Gadebuschi kirjakogu. Selle ulatusliku pildistamisaktiooni tulemused jõudsid pärast sõda Herderi Instituuti Marburgis, kus nad fotosuurendustena on nüüd samuti ajaloolaste käsutuses.

Kuid hoolimata kättesaadavusest nii balti kui välismaa uurijatele on Gadebuschi kirjakogu seni suhteliselt väheste ajaloolaste tähelepanu köitnud. Sellest on kahju, sest kirjakogu on väärtuslikuks allikaks kosmopoliitliku valgustusajastu nii lokaal-ajaloo kui ka Baltikumi rahvusvaheliste kultuuri- sidemete uurimisel. Gadebuschile kirjutasi arvukate balti literaatide kõrval ka õpetlased Saksamaalt ja Venemaalt Peterburist ning Moskvast. Tema tuntumate korrespondentidena võib nimetada väljapaistvaid valgustajaid: esimest pärisorjuse kriitikut Venemaal Johann Georg Eisenit, arsti ja rahvavalgustajat Peter Ernst Wildet, topograafi August Wilhelm Hupelit, läti rahvavalgustajat